Grüll Tiborné

Bevezetés a Pentateukhosz fordításához

Tézisek

Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem

Budapest

2025

Habilitációs dolgozatom gerincét a Szeptuaginta első könyvének, a Genezisnek magyar fordítása jelenti. A fordítás időszerűségét az adja, hogy a nemzetközi Szeptuaginta-kutatásokat rendre tudományos igényű fordításokkal is megtámogatják, amelyek sorában a legfontosabbak a Septuaginta Deutsch (Stuttgart, 2009), a NETS (Oxford, 2009) és a La Bible d'Alexandrie (Párizs, 1. La Genèse: 2010). Magyar nyelvterületen több ígéretes kezdeményezés elindult az utóbbi évtizedekben, melyek közül a deuterokanonikus bibliai könyvek rövid kommentárral ellátott fordítását (Magyar Bibliatársulat, 2023) emelem ki. A projekt jelentős kibővítésre kerül a következő években, amennyiben – várhatóan a 2025-ös évtől – a *Deuterocanonica Kommentár* sorozatban bőségesen kommentált változatban kerülnének kiadásra a szóban forgó könyvek, kiegészítve a LXX Eszter és Dániel könyvével. A Zsengellér József által vezetett projektben jómagam is részt veszek a két utóbbi könyv fordításával és kommentálásával. PhD dolgozatom keretében 2004-ben elkészítettem a Példabeszédek könyve LXX verziójának magyar fordítását is, ennek egyelőre csak az első 9 fejezete jelent meg 2019-ben a Studia Biblica folyóiratban.[1]

A Szeptuagintának azonban sok szempontból alapját jelenti a Tóra görög verzió, a Pentateukhosz – ugyanúgy, ahogyan a héber Bibliáét a Tóra –, ezért alapvető fontosságúnak tartom az öt könyv magyar nyelvű fordítását és kommentálását. Mivel a Pentateukhosz keletkezése számtalan kérdést vet fel, és tudományos körökben sokféle válasz keletkezett ezzel kapcsolatban, szintén alapvető jelentőségűnek tartom a téma részletes összefoglalását. A fordítás bevezetőjének első részében ezért az ún. Ariszteasz-levéllel és annak lehetséges valóságtartalmával foglalkozom.

Az Ariszteasz-levél 1552, vagyis a humanista filozófus, JUAN LUIS VIVES[2] munkássága óta a tudományos konszenzus alapján egy pszeudepigráf mű, amely minden valószínűség szerint az i.e. 2. század közepén keletkezett. A szerző célja többek között a tórafordítás népszerűsítése, zsidó körökben történő elfogadtatása lehetett, amely közvetve azt sejteti, hogy nem éppen azzal a lelkesedéssel fogadták a

[1] CSALOG 2019.
[2] VIVES: *De veritate fidei christianae*, 1551.

fordítást, mint amit a levél sugall; vagy pedig elfogadták ugyan, de nem vették használatba (utóbbit egyébként a levél nem is állítja).[3]

Ha pszeudepigráf mű az Arisztaesz-levél, akkor mennyire hihető a tórafordításra vonatkozó szakaszok tartalma? Mi lehetett a valódi célja a fordításnak, és milyen körülmények között, kik révén készült? Ezekre a kérdésekre igen sok megoldással álltak már elő a kutatók, amelyek közül a hat legfontosabb elméletet emelem ki a bevezetőben.

1. HENRY THACKARAYhez, illetve PAUL KAHLÉhoz kapcsolható az az elképzelés, miszerint a fordítás alapvetően a helyi, azaz alexandriai zsidó közösség istentiszteleti céljaira készült.[4] Ennek előzményeiről – több görög fordítás, *meturgamén*ek révén történő szóbeli fordítás – már szerteágazóak az elképzelések. Általánosan hangoztatott vélemény, hogy a korabeli alexandriai istentiszteletek nyelve görög volt, de valójában ezt nem támasztják alá az adatok.[5] A jóval később élt Philón beszámolói sem tartalmaznak semmi olyat, amiből görög nyelvű tóraolvasásra lehetne következtetni, sőt, a „régies nyelvezettel" (ἀρχαιοτρόπῳ ζηλώσει) íródott szövegre történő utalás (*Prov* 81–82) inkább az ellenkezőjét sejteti. Lehetséges, hogy – a minden bizonnyal bekövetkezett nyelvváltás dacára – a helyi zsidó közösség még egy ideig kitartott volna a héber nyelvű istentiszteleti tóraolvasás mellett.[6]

2. A propagandisztikus célú, nem zsidók megnyerésére irányuló fordítással csak szórványosan találkozhatunk a szakirodalomban.[7] Ennek alapját a korban nem elhanyagolható mértékű prozelitizmus jelenthetné, illetve a ránk töredékesen maradt korabeli zsidó történetírók, később pedig Philón munkássága – bizonyos szempontból ezek a szerzők mind a zsidó „filozófia" felsőbbrendűségéről kívánják

[3] Rövid kutatástörténeti összefoglaló: ld. HONIGMAN 2003, 3–5.
[4] THACKERAY 1921, 11; KAHLE 1959, 213–14.
[5] Ezt az elképzelést fogadja el EMANUEL TOV ill. Seth Schwartz is: Tov 2014, 48; SCHWARTZ 2001, 242.
[6] Ezen a véleményen van ALBERT PIETERSMA is: PIETERSMA 2002, 358.
[7] SCHENKER 2007.

meggyőzni olvasóikat. Ami azonban a fordítást illeti, semmilyen bizonyítékunk nincsen arra nézve, hogy ilyen célból készítették volna.

3. A kutatók egy csoportja az oktatási célú fordítás mellett teszi le a voksát. ALBERT PIETERSMA a homéroszi sorokat tartalmazó, egyértelműen tanításra szánt papiruszleletek mintájára valamiféle hasábos vagy interlineáris formában képzeli el a bilingvis „tankönyeket”.[8] Az elmélet egyelőre teljességgel hipotetikus, hiszen eddig nem kerültek elő kétnyelvű papiruszleletek a Biblia szövegével. Az interlineáris megoldás egyébként a fordítási módszer kapcsán is felmerül, hiszen a szószerinti fordítás ismérveit felmutató Szeptuaginta-könyvek szövege jellemzően a héber szórendet is követi. Ugyanakkor más kutatók erős fenntartással fogadják az elméletet úgy a fordítási, mint az oktatási módszerre vonatkozóan, többek között azért, mert az eltérő írásirány meglehetősen nehézkessé tenné az interlineáris módszert. Emellett az oktatásbn történő használat esetén a szöveg jóval nagyobb fokú diverzitást kellene, hogy mutasson.[9]

4. Szintén perifériku snak mondható JAN JOOSTEN elmélete, aki szerint a célközönséget a zsidó katonaság körében kell keresnünk. A zsidók katonai szolgálatban meglehetősen nagy számban vettek részt, jellemzően határvédelemben (Elephantine, Edfu). A zsidók jelenléte részben a perzsa korból eredeztethető a szóban forgó erődökben, a Ptolemaidák pedig tovább növelték számukat, így pl. az Ariszteasz-levél alapján hadifoglyokat is használtak határvédelmi célokra. A belga kutató bizonyos katonai szakkifejezésekre alapozza nézetét.[10] A szóban forgó szavak (ἀποσκευή ’felszerelés’; παρεμβολή ’tábor’ stb.) azonban nem olyan specifikusak, hogy csak egy katonai közegben forgolódó személy ismerhette volna azokat.

5. Komolyabban megfontolandó az a felvetés, miszerint a fordítást jogi célokra használták. JOSEPH MODRZEJEWSKI párhuzamként az egyiptomi őslakosság részére használt törvénygyűjteményt említi meg – a helyi törvények összegyűjtéséről egy i.e. 3. sz. végi, vagyis még a perzsa időkből származó papirusz, a P. Paris BN dem.

[8] PIETERSMA 2002, 348.
[9] JOOSTEN 2008, 170; HONIGMAN 2003, 107–108.
[10] JOOSTEN 2010, 64–72.

215 tanúskodik. Ennek a gyűjteménynek a bizonyítéka lenne a P. Oxy. XLVI 3285 az i.e. 2. századból, ami úgy tűnik, a démotikus gyűjtemény egy görög fordítástöredékét tartalmazza. MODRZEJEWSKI feltételezi, hogy hasonló törvénygyűjteménynek szánták a Ptolemaida udvarban a tórafordítást, hogy azután a zsidó lakossággal kapcsolatos törvénykezés jogi alapjaként szolgáljon.[11]

Ez az elképzelés – szemben a fentiekkel – nem nélkülözi a bizonyítékot sem: egy i.e. 218-ra datálható hérakleopoliszi papirusz (CPJ I 128) tanúsága szerint – ha a kiegészítés helyes – egy zsidó férfi és egy nem zsidó nő közötti házasságkötés a „zsidók törvénye alapján" ([κατὰ τὸν νόμον π]ολίτικον τῶν [Ιου]δαιῶν) történt.[12] Azonban több probléma is felmerül a papirusztöredékkel kapcsolatban: 1) konjektúrán alapul. 2) Mivel a Tórában nincsen szabályozva a házasságkötés, a hivatkozás csupán formuláris. 3) Sőt, a Tórának elenyésző része foglalkozik polgárjoggal, amely egyiptomi közegben törvényi alapként felhasználható lenne.[13] Egyik ilyen terület, a pénzkölcsön szabályozása pedig ellentmond a papiruszleleteknek: a Tóra explicite megtiltja, hogy zsidó zsidónak kamatra adjon kölcsönt (pl. 3Móz 25,35-7), a biztosan zsidó ügyfelek közötti kölcsönről tanúskodó 5 forrásunk azonban arról tanúskodik, hogy kamatszámítás esetén a Ptolemaida törvényeket vették figyelembe, nem pedig a tórai szabályozást.[14]

6. Az utolsóként tárgyalt elképzelés szerint a fordítás a Ptolemaida udvar kezdeményezésére és az ő finanszírozásukkal történt, azonban különösebb praktikus cél nélkül, csupán presztízsből. Vagyis a fordítási projekt eszerint a korabeli kultúrpolitikába illeszkedne: a cél a könyvtár gyarapítása – ha szükséges, horribilis összegek útján –, részben az „egzotikus" kultúrák termékeivel.[15] Az utolsó teória

[11] MODRZEJEWSKI 1997A, 105; MODRZEJEWSKI 1997B; SZÁNTÓ 2024, 178–179.
[12] MODRZEJEWSKI 1986, 42; HONIGMAN 2003, 109–113. MODRZEJEWSKI azzal érvel, hogy a démotikus törvénykönyv fordítása is hivatalos használatban volt, noha több ponton elavultnak bizonyult. Így a Pentateukhosz – ugyan a szöveg túlnyomó része irreleváns volt az egyiptomi mindennapi ügyeket illetően, mégis lehetett hivatkozási alap a zsidó joggyakorlatban.
[13] Esetleg atekintetben igazat adhatunk MODRZEJEWSKI elméletének, hogy az udvari *szándék* eredetileg egy zsidó törvénygyűjtemény lett volna, ugyanakkor sokatmondó, hogy még az Arisztészász-levél sem említi, hogy a tórafordítást elhelyezték volna a Muszeionban.
[14] SZÁNTÓ 2024, 108–187.
[15] HONIGMAN 2003, 105, RAJAK 2008, 192; 2009, 86–91.

áll tehát a legközelebb az Ariszteasz-levélben foglaltakhoz. Ugyanakkor az egyes elméleteket nem feltétlenül szükséges szembeállítani egymással: az sem kizárt, hogy a királyi udvarból induló kezdeményezés és a zsidó közösség igénye szerencsésen egymásra talált. A Ptolemaida kezdeményezés mellett szól a fordítási projekt anyagi oldala is: a munka maga költségei miatt kevéssé valószínű, hogy a viszonylag fiatal zsidó közösség tudta volna azt finanszírozni.

Talán meglepő, hogy egy pszeudepigráfnak minősített mű állításait egyes kutatók tudományos tényként kezelhetik, ennek oka azonban egy szemléletbeli változás: eszerint az Ariszteasz-levél nem a modern, hanem az ókori kritériumok alapján vizsgálandó. Ennek megfelelően az *autopszia*, vagyis a szerző személyes tapasztalata jelentette a történeti forrás hitelességét. Így hát a szerző legalábbis hitelesnek *látszó* művet akart az olvasók kezébe juttatni. Eszerint a mű teljes egészében nem lehet fikció, hiszen a kortársak emlékezetét is figyelembe kellett vennie.[16]

A királyi udvartól érkező kezdeményezés hívei az Ariszteasz-levél távolról sem minden elemét fogadják el. Leginkább vitatottak a Jeruzsálemből érkező fordítói teamre vonatkozó utalások.[17] A Szeptuaginta nyelvi szempontból több ponton kapcsolódik Egyiptomhoz, mint Júdeához. A Genezis esetében négy egyiptomi eredetű szó fordul elő a szövegben; valamint a József-történet személyneveinek átírása is az egyiptomi nyelv ismeretéről árulkodik.[18] Csupán néhány későbbi könyv esetében valószínűsíthető a júdeai keletkezés (Eszter, Énekek éneke, Jeremiás siralmai, Ruth). Ha már Egyiptom, akkor a legvalószínűbb helyszín Alexandria; egyedül JAMES AITKEN keresi Egyiptomon belül máshol a fordítási munkálatok helyszínét, és különböző kritériumok alapján Fayum mellett teszi le a voksot.[19] Aitken nézetét nehéz cáfolni, hiszen míg egyes vidéki települések, így Fayum

[16] DE CROM 2021, 127. Ellenkező véleményen volt MOSES HADAS: HADAS 2007 (ered. kiad.: 1954), 54; ill. később BENJAMIN WRIGHT: WRIGHT 2015, 10.
[17] A legtöbb kutató egyiptomi illetőségű fordítók mellett teszi le a voksát. Kivételnek számítanak ARIE VAN DER KOOIJ (KOOIJ 2007), illetve FERNANDEZ MARCOS nyitva hagyja a kérdést (MARCOS 2009, 85).
[18] PFEIFFER 2023.
[19] AITKEN 2020.

zsidó lakosságáról is rendelkezésünkre állnak papiruszleletek, Alexandriából azonban nem, így csak közvetett vagy későbbi adataink vannak a zsidó közösség méreteiről, tevékenységéről, nyelvi jellemzőiről. Azonban feltehetően már az i. e. 3. században is itt élt a legjelentősebb egyiptomi zsidó diaszpóra, ezért a kutatók többségének véleménye szerint az a legvalószínűbb, hogy Alexandriához köthető a Tóra görögre fordítása.

A Bevezető 2. fejezetében a Szeptuaginta szövegtörténetével foglalkozom.[20] Legkorábbi szövegforrásaink papirusztöredékek; kb. 120 töredék datálható a Hexapla keletkezése (240 körül) előtti időkre. Azért fontos források ezek, mert feltételezhető, hogy a szöveg számos módosításon ment keresztül Órigenész részéről. A legkorábbi töredékeket az i. e. 2. század közepéről-végéről ránk maradt Rylands 458 számú papirusz képviseli, amely a Deuteronomiumból tartalmaz 8 részletet; fontos lelet továbbá a Fouad 266 (i. e. 2. sz. vége – 1. sz. eleje, Genezis- és Deuteronomium-részletek); 11 db. Chester-Beatty papirusz (i.sz. 2–4. sz., Genezis-, Numeri-, Deuteronomium-részletek); kb. 30 oxürün-khoszi töredék (i.sz. 1–6. sz.), illetve a Berlini Genezis (3. sz., mintegy 30 lap). Qumránból görög nyelvű Pentateukhosz-töredékek nem kerültek elő jelentős mennyiségben; annyi kiderült a hosszabb részletekből, hogy alapvetően az általunk ismert Szeptuaginta-fordítást követik.[21] Érdekesek viszont azok a qumráni héber nyelvű töredékek, amelyek a Szeptuaginta szövegét követik a maszorétikus szöveg ellenében (4Qdeut^{q}, 4Qexod^{d}). Mivel ezek nem a Genezist érintik, ezért részletesen nem térek ki rájuk. Mindenesete létezik olyan feltételezés, miszerint eredetileg fordítások sokasága forgott közkézen, amelyekből később rabbinikus tekintéllyel lett kiválasztva a mérvadó fordítás.[22] Ugyanakkor a PAUL DE LAGARDE nevéhez fűződő koncepció, miszerint három fő, földrajzilag elkülöníthető recenzió mögött egyetlen fordítás (OG, Old Greek) fedezhető fel, általánosan elfogadottá vált.[23]

[20] A szövegforrásokról ld. ULRICH, 2021.
[21] ULRICH 2021, 438.
[22] Az elmélet PAUL KAHLE nevéhez fűződik (KAHLE 1959, 212).
[23] ULRICH 2021, 435–6.

Az egész Szeptuaginta szövegtörténete szempontjából igen fontosak a nagy 4–5. századi unciális bibliakódexek. A Codex Vaticanusból azonban csaknem az egész Genezis hiányzik, így a mi szempontunkból utóbbi kódexnek a jelentősége hanyagolható.

Ami a recenziókat illeti, Órigenész tevékenysége mellett kétségkívül a legjelentősebb az ún. Kaige-recenzió, ez azonban csak a Naḥal Ḥever-i Dodekaprophetontekercs szövegét érinti, amely a görög szöveget a proto-maszorétikus szövegvariánshoz közelítő, sztenderd megfeleltetéseket tartalmazó verzió. Hasonló tendencia azonban úgy tűnik, a Pentateukhosz esetében is tetten érhető („semi-kaige recension"). Úgy tűnik tehát, hogy az i.e. 1. században egyfajta revíziós tevékenység folyt Palesztina/Júdeában, melynek során a görög verziót némiképp a héberhez igazították. Ezt a revíziós tevékenységet azonban ritkán, egy-egy szerencsés papiruszleletnek köszönhetően lehet bizonyítani. Egy bizonyos: nem bolygatták keresztül-kasul a szöveget, ezért az eredeti fordítási megoldások, tendenciák elég jól felismerhetőek maradtak. Mivel pedig a revízió során a héber szöveggel harmonizálták a görög verziót, ezért minden megmaradt eltérésnek jelentősége van.[24]

A 3. fejezetben azt veszem számba, hogy mit következtethetünk ki a Genezis Vorlagéjára nézve, és milyen szempontokat kell figyelembe venni a görög és a héber szöveg egybevetése során. Utóbbiak közül a legfontosabbak a következők: 1. a pontozatlan szövegnek a maszorétikus hagyománytól eltérő értelmezése, ld. pl. 15:11 (MT וַיֹּשֶׁב „elűzte őket" h. συνεκάθισεν < וַיֵּשֶׁב 'leült melléjük'). Ezek száma a Pentateukhoszban – egyes később fordított könyvekhez képest – viszonylag csekély. 2. Lehetséges, hogy a fordító nem értette a szöveget.[25] Ilyenkor több megoldás is tetten érhető: szövegkörnyezet alapján történő értelmezés (Gen 6:14 עֲצֵי־גֹפֶר 'góferfa', közelebbről nem ismert fafajta > LXX ξύλον τετράγωνον 'négyszögletes fa'), transzliteráció (Gen 35:16: MT כִּבְרַת, vsz. mértékegység > LXX Χαβραθα); továbbá (ritkábban) a gyök arámi felől történő értelmezése (Ex 28: 14: MT מִגְבָּלֹת *h.l.* vsz. 'sodrás, fonat' > LXX καταμεμιγμένα ἐν ἄνθεσιν „virágokkal

[24] A folyamat plauzibilis rekonstruálását ld. KREUZER 2021, 454–56.
[25] A témáról részletesen TOV 1999a.

vegyítve"; ld. arámi גבל 'kever'). 3. A szövegben valószínűsíthetőek szándékos változtatások. Ezeket általában a tendenciáról lehet fölismerni, azonban a legritkább esetben van szó teljes következetességgel végigvitt változtatásról; ezekre a 6. fejezetben térek ki. 4. Az ún. harmonizációs technika keresztül-kasul érinti a szöveget, különösen azokban a szakaszokban, ahol a történet újra-elmesélése történik (pl. 24. fejezet).[26] Megfigyelhető, hogy a harmonizálás egymástól távol eső szakaszok között is előfordul, továbbá hátulról visszafelé is. Úgy tűnik, ez a technika elsősorban a fordítás során nyilvánult meg, bár tetten érhető a héber verzió szövegtörténetében is.[27] 5. Végezetül nem feledkezhetünk meg a betűtévesztésekről sem; van példa hasonló hangzású, illetve hasonló formájú betűk közötti tévesztésre is. Utóbbi gyakrabban érhető tetten, és jellemzően a nevek esetében figyelhető meg (ld. pl. az 5. és a 10. fejezet genealógiáit).[28]

Látható tehát, hogy nem könnyű feladatra vállalkozik, aki a Szeptuaginta *Vorlagé*ját próbálja rekonstruálni. Az egyes eltérések esetén többféle szempontot szükséges mérlegelni, és általában csak valószínűsíteni tudjuk az eltérés okát.

Ami az ókori megítélését illeti, a tórafordításról meglehetősen különbözőképpen nyilatkoztak az egyes források. A legpozitívabb véleményt az Ariszteasz-levélben, illetve Philónnál olvassuk. Az előbbi szerzője szerint „Igen szépen, Istennek tetsző módon és a legnagyobb pontossággal fordították le"[29]. A körülbelül ugyanabban az időben keletkezett *Szophia Szirakh* viszont meglehetősen szkeptikus (*Prol.* 24–25): „Maga a Törvény (…) nem csekély változást szenved eredeti jelentéséhez képest". A jóval későbbi *Maszekhet Szofrim* (1:7) súlyosan kárhoztató véleményét (az aranyborjú készítésének tragédiájához hasonlítja a tórafordítást) nyilvánvalóan elsősorban nem esztétikai és stiláris, hanem inkább történelmi-teológiai szempontok is befolyásolták. Érdekes módon a Pentateukhosz nyelvezetét a moderkori szerzők sem egységesen ítélik meg. A legutóbbi évtizedek szakirodalmában azonban jelentős előrelépés figyelhető meg a Szeptuaginta, azon belül a

[26] Ld. pl. TOV 2016b.
[27] TOV alapvetően az utóbbihoz köti (Tov 2016b, 478); míg pl. JOHN WEVERS (WEVERS 1993, xii) vagy MARTIN RÖSEL (RÖSEL 1998, 70), fordítói tevékenységgel magyarázza a jelenséget.
[28] A témáról ld. TOV 1999b.
[29] 310.c.; Simon L. Zoltán fordítása.

Pentateukhosz nyelvezetének és stílusának vizsgálata terén. Az egyre nagyobb számban előkerülő papiruszleletek – és az ezek között szereplő fordítások – lehetőséget biztosítanak arra, hogy a mű nyelvezetét tágabb kontextusban értékeljük. Ez alapján megállapítható, hogy a Pentateukhosz stílusa, valamint helyesírása távolról sem tartozik az igénytelenebb írásművek sorai közé, sőt kifejezetten kiforrott megoldásokat is tartalmaz. Ami a szókincset illeti, a Genezis szövegében mintegy 50 ún. neologizmust tartanak számon;[30] a vita azonban továbbra is azon folyik, hogy ezek közül melyek a valódi neologizmusok. Nem tartom elfogadhatónak a feltételezést, miszerint az összes, a ránk maradt korábbi görög nyelvű irodalomból számunkra ismeretlen szót fordítói újításként kell számon tartanunk. A Genezis esetében a neologizmusok jelentős része továbbképzett szó már ismert tőből (igekötős igék, összetett szavak stb.), ami a görög nyelv sajátossága: számos görög szerzőnél találunk csak tőle ismert szavakat, ám lehetséges, hogy azok az adott hely és kor nyelvhasználatát tükrözik. A vallási jellegű kifejezések (pl. ἀκροβυστία, 'előbőr') pedig minden bizonnyal ismert elemei voltak a zsidó közösség által használt nyelvnek. Érdekes példa mindenesetre a neologizmusok sorában a πέρα ('túl') adverbiumból képzett περάτης ('vándor', Gen 14:13), amely a héber עִבְרִי megfeleltetése; lehetséges, hogy az עֵבֶר - עִבְרִי analógiájára született fordítói leleményről van szó.

Szintaktikai kérdésekkel elsősorban az ún. finn iskola tagjai (pl. ANNELI AEJMELAEUS, ANSSI VOITILA) foglalkoznak; megállapításaik tovább árnyalják a képet a Szepetuaginta nyelvezete és a koiné-görög viszonyát illetően.[31] Mindazonáltal máig nem lezárt kérdés, hogy beszélhetünk-e a fordítás kapcsán sémi-görögről, zsidó-görögről; vagy pedg koiné-göröggel van dolgunk minimális szókincsbeli és stiláris eltérésekkel;[32] illetve hogy a Szeptuaginta nyelvezete tipikus fordítói görögnek mondható-e,[33] vagy a megfigyelhető szórendi és egyéb stilisztikai sajátosságok, pl. a mellérendelő mellékmondat előtérbe kerülése beleillik a koiné görögben

[30] Ld. HIEBERT 2012.
[31] Ld. VOITILA összefoglalását a témáról: VOITILA 2023.
[32] PORTER 2023.
[33] WRIGHT 2011, 321–2.

ebben az időben lejátszódó folyamatokba.[34] Arra vonatkozóan mindenesetre többé-kevésbé konszenzus alakult ki, hogy bizonyos héber idiómák – amennnyiben a fordító egyfajta szószerinti megoldást követ – csak a héber felől érthetőek az olvasók/hallgatóság számára. Ezek közé tartozik a יָסַף + Inf. (’tovább / ismét csinál vmit’) tükörfordítása a προστίθημι segítségével, vagy az אֲשֶׁר ’aki, ami, amely, ahol’ stb. partikula megfeleltetései (pl. גּוי אֲשֶׁר לֹא־ תִשְׁמַע לְשֹׁנוֹ: > ἔθνος, ὃ οὐκ ἀκούσῃ τῆς φωνῆς αὐτοῦ, „nép, melynek nem érted a szavát”; Deut 28:49).[35]

Még nehezebb kérdés, hogy vajon a fordítóknak mi lehetett a céljuk: egyfajta görög irodalmi stílust céloztak-e meg, vagy pedig inkább a héber szöveg minél pontosabb visszaadását szerették volna megvalósítani? Tessa Rajak szerint a környezetükhöz fűződő ambivalens viszonyulás nyilvánul meg a fordításokban: megvolt bennük az igény a görög kultúrához való tartozáshoz, ugyanakkor egy ellenállás is annak hatásaival szemben.[36] Természetesen a fordítók nyelvtudása és műveltsége, valamint fordítói képességei terén jelentős különbségek lehettek, és ez tükröződik is valamennyire az egyes könyvek egybevetése során.[37] Emellett megfigyelhető egyfajta tendencia, miszerint a később fordított könyvek nagyobb szószerintiséget mutatnak fel, mint a korábbiak, de ez alól kivételek is vannak (pl. a *Mislé* fordítása). A tendencia a Pentateukhoszon belül is megfigyelhető (már amennyiben az egyes könyvek a sorrendjüket követve lettek lefordítva, ez azonban nem egyértelmű a kérdést a 7. fejezet érinti). A kifejezetten héberes, csak a héber szöveg felől érthető megoldások zsidó közönség megcélzását indikálják, ugyanakkor más elemek azt sugallják, hogy nem zsidó olvasóknak is szánták a görög verziót – vagy legalábbis bekalkulálták annak eshetőségét, hogy a Pentateukhosz nem zsidók kezébe is kerülhet. Ilyen *locus* pl. az Ex 12:48: „Hét napig ne legyen található kovász a házaitokban. Mindaz, aki kovászost eszik, irtassék ki az a lélek Izrael gyülekezetéből, mind a gióra̲k, mind a föld bennszülöttei közül!” A γειώραι a גֵּר (’idegen, bevándorló’) fordítása. A szót egyébként a fejezetben

[34] ANSSI VOITILA mindenesetre az utóbbi véleményen van: VOITILA 2023.
[35] A fordítás korlátairól ld. MURAOKA 2023.
[36] RAJAK 2009, 156.
[37] Legérdekesebb példa erre a görög irodalmi allúziók jelenléte a görög nyelvű *Példabeszédek*ben.

változatosan (a szövegkörnyezetet figyelembe véve) adja vissza a fordító. Πάροικος szerepel az elkülönítendő bevándorlóra vonatkozóan (12:45); προσήλυτος pedig az engedmény lehetőségének kifejtésekor (12:48). A „kódnyelv" használatának gyakorlati jelentősége lehet: ne értse meg egy arámiul nem tudó, hogy a zsidók a köztük lakó idegent akár meg is ölhetik.

Ami a héber szöveg értelmezésének módszereit illeti, a szakirodalomban egyaránt találkozhatunk az alexandriai görög filológia, illetve a zsidó írásmagyarázat módszereinek taglalásával. Előbbit elsősorban a nem sokkal későbbi Dionüsziosz Thrax műveiből ismerjük, utóbbit évszázadokkal későbbi forrásokból, ám mégis fontos párhuzamot jelentenek az egyes, maszorétikus szövegtől eltérő *locus*ok vizsgálatában. A Dionüsziosz Thrax említette lépések – helyes olvasat, megfelelő tagolás, költői alakzatok vizsgálata, nehezen érthető szavak etimológiai elemzése – kikerülhetetlenek voltak a fordítók számára.[38] Az etimológiai vizsgálat során azonban több jel arra mutat, hogy a – későbbi zsidó forrásokból ismert – két gyökbetűs elv alapján elemeztek egyes gyenge igéből származó alakokat.[39]

A 6. fejezetben a tudatos(nak tűnő) változtatásokról esik szó. Kétségkívül legfontosabbak – és legismertebbek – ezek közül a maszorétikus szövegben jelen lévő ún. antropomofizmus és antropopátia jelenségét érintő módosítások. A szóban forgó *locus*ok jelentős részén átalakuláson megy keresztül az emberszerű testrészek, tulajdonságok illetve cselekvések bemutatása. Így pl. a Gen 6:6-ban a megbánásból és gyötrelemből, melyet Noé generációjának bűnei váltottak ki, higgadt mérlegelés lett: וַיִּנָּחֶם יְהוָה ...וַיִּתְעַצֵּב אֶל־לִבּוֹ („Megbánta azért az Úr … és gyötrődött szívében) > καὶ ἐνεθυμήθη … καὶ διενοήθη. („meggondolta, … és elgondolkodott rajta"). A változtatást valószínűleg nem csupán az emberi vonások váltották ki, hanem az a fontos teológiai szempont is, hogy vajon Isten cselekedhet-e olyat, amit később meg kell bánnia. Más helyeken az Isten és ember közötti távolságtartást növeli a fordító, esetleg Isten látszólagos nem-minden-tudása alakul át mindentudássá. Fontos leszögezni azonban, hogy nem minden esetben módosítják a fordítók ezeket a helyeket, és olykor igen nehéz magyarázatot találni a

[38] Részletesen ld. Kooij 1998.
[39] Tov 2008.

következetlenségre. Így pl. a Num 11:1.8 versekben nem olvasunk Isten füléről a LXX verzióban, a 14:28-ban azonban igen. [40]

Némileg hasonló tendencia figyelhető meg a pátriárkákat és mátriárkákat illetően is a Pentateukhoszban. A fordító nem egy helyen igyekezett enyhíteni, módosítani vagy eltávolítani azokat az utalásokat, amelyek dehonesztálóak lehetnek az ősatyákra nézve. Így például amikor Rúben apja ágyasával, Bilhával hált, a héber szöveg csupán így kommentálja: וַיִּשְׁמַע יִשְׂרָאֵל („Izrael meghallotta"). A görög szövegben erkölcsi ítélet váltja fel a passzív viszonyulást: καὶ ἤκουσεν Ισραηλ, καὶ πονηρὸν ἐφάνη ἐναντίον αὐτοῦ („Izrael meghallotta, és gonosznak látszott előtte" 35:22). József sokatmondó névmagyarázata így hangzik Manassé születésekor: „mert Isten elfeledtette velem minden nyomorúságomat és apám egész házát (וְאֵת כָּל־בֵּית אָבִי)". A görög verzió azonban enyhíti a héber szövegben a család irányában fölfedezhető élt: „Isten elfeledtette velem minden nyomorúságomat és apám összes nyomorúságát is (καὶ πάντων τῶν τοῦ πατρός μου)" (41:51).

Fogasabb kérdés a messianisztikus utalások, értelmezések megléte a görög verzióban. Elterjedt nézet, hogy a „Szeptuaginta egy fejlődő messianizmus jeleit mutatja" „egy személyesebb, transzcendens messianizmus irányába"[41]. JOHAN LUST 17 olyan *locus*t vett számba, amelyek fordítása explicit változtatásokat tartalmaz.[42] A lista a Pentateukhoszt csupán négy helyen érinti (Gen 3:15; 49:10; Num 24:7.17). Ha a Targumokkal vetjük össze, a Szeptuaginta szövegében általánosságban véve jóval kevesebb helyen érhető tetten messianisztikus exegézis, mint amazokban – a fordítók számos helyen *nem* éltek ezzel a lehetőséggel. Ez valószínűleg azzal magyarázható, hogy a Szeptuaginta keletkezési idejében még nem volt olyan erős a messianisztikus várakozás, mint a későbbi századokban.[43] A

[40] A kérdésről l. JOOSTEN 2012.
[41] A nézet egyik korai megfogalmazója JOSEPH COPPENS (COPPENS 1968).
[42] LUST 2004a, 9.
[43] MÜLLER 2021, 113. A Philónra és Josephusra jellemző, a szöveg ezen értelmezési rétegének negligálása nyilvánvalóan egyéb, történelmi okokra megy vissza.

témát illetően máig nem beszélhetünk konszenzusról; az egyes *locus*oknak mindenesetre jelentős a szakirodalma.

Végezetül még az egyéb, aktualizáló módosításokra térek ki a fejezetben; ide tartoznak a fizetőeszköz terén végrehajtott módosítások (23:16, 37:28); s egyéb, lokális jellegű eltérésekkel magyarázható változtatások (állat- és növényfajok, szélirány stb.). Lényeges, hogy az egyes eltéréseket egyenként kell megvizsgálni, és szükséges többféle szempontot mérlegelni. Nem célravezető azonnal teológiai jellegű motivációt feltételezni, hiszen láttuk, hogy számos más oka is lehet az eltérő szövegeknek.[44]

Fontos tisztázandó kérdés, hogy az egyes könyveket, ezen belül a Pentateukhosz könyveit hány ember fordította le görögre, valamint ezek a fordítások milyen kapcsolatban vannak egymással (7. fejezet).

HAYEON KIM koreai kutató a Pentateukhosz könyveinek egybevetése során arra a következtetésre jutott, hogy minden egyes könyv más fordító (vagy fordítócsoport) keze nyomát viseli magán.[45] KIM ezzel megdöntötte azokat a feltevéseket, miszerint az egyes könyveken belül több fordítási egység különíthető el. Ami az egyes könyvek egymáshoz való viszonyát illeti, elemzése alapján a Genezis (másodsorban pedig a Genezis-Exodus) markánsabban különül el a többi könyvtől, és ezt más kutatók vizsgálata is megerősíti.[46] Alapvetően a másik három könyv erőteljesebben magán viseli a szószerinti fordítás jegyeit.

Egy elterjedt elképzelés szerint a Pentateukhosz könyvei közül a Genezis született meg legelőször[47], és annak egyes fordítási megoldásait a későbbi fordítók is megtartották. Ugyanakkor bizonyos megoldások további kapcsolatokat sejtetnek – nem kizárt, hogy a Genezis illetve az Exodus fordítója már a Deuteronomiumot is használta. Néhány olyan locusról van szó, ahol a görög szövegben található *plusz* a Deuteronomium hasonló tartalmú helyével harmonizál (Gen 15:13 < Deut 26:6;

[44] JOOSTEN 2012, 298.
[45] KIM 2019.
[46] A korábbi kutatók (THACKERAY, SOISALON-SOININEN, AEJMELAEUS, SOLLAMO) általában egy-egy elemet vizsgáltak az egyes könyvek összevetése során. összefoglalóan ld. KIM 2019, 166.
[47] EMANUEL TOV kifejezésével élve ez a *communis opinio* (TOV 2014, 47).

Exod 10:22 < Deut 4:11). A kevés *locus*ra való tekintettel további vizsgálat szükséges. Ha ezek megerősítik, hogy a Deuteronomium görög szövegezése hatással volt a *Berésit* és a *Semót* fordítására, akkor alapvetően két magyarázat lehetséges. 1) Mindez az Ariszteasz-levélben bemutatott fordítási eljárást (vagy valami ahhoz hasonló szituációt) támasztja alá, vagyis az egyes könyveket egyidőben fordították, és a fordításokról a munka végén konzultáltak egymással (de semmiképpen nem a teljes harmonizáció szintjén). 2) Utólagos módosításokról van szó, amelyek során bizonyos mértékben harmonizálták az egyes szövegeket. Megjegyzendő, hogy nyelvi szempontból nem lehetséges időrendi sorrendet felállítani az egyes könyvekre vonatkozóan.

A héber Biblia többi könyve esetében meggyőző bizonyítékokkal támasztható alá, hogy későbbi keletkezésűek. Nem tudunk róla, hogy azok fordítói valamiféle szótárat vagy regisztert használtak volna munkájuk során.[48] Mindenesetre a Pentateukhosz hatása egyértelműen kimutatható úgy a történeti könyvekben, mint a bölcsességirodalomban vagy a zsoltárok esetében. Így például a Genezis fordítója a הִתְהַלֵּךְ ’jár-kel’ igét – ha Istennel való együttjárásra vonatkozik – az εὐηρέστησεν, vagyis ’tetszésre talált’ igével adja vissza (1Móz 5:21): Énok pedig az Istennel járt (וַיִּתְהַלֵּךְ) > Enók pedig tetszésre talált (εὐηρέστησεν) az Istennél. A *Tehillim* fordítója szolgaian átvette a megfeleltetést: Mintha barátom, testvérem volna, úgy jártam-keltem (הִתְהַלָּכְתִּי) [érte] > Mintha társunkról, mintha testvérünkről [lenne szó], úgy leltem bennük örömömet (εὐηρέστουν) (Zsolt 35(34):14). A fordító szemlátomást nem volt tekintettel a szövegkörnyezetre (ti. súlyos beteg barát miatti gyász).

A 8–9. fejezetben a Szeptuaginta – és ezen belül a Pentateukhosz – utóéletével foglalkozom. Ami a zsidóságot illeti, két elkülöníthető szakaszról beszélhetünk. A vízválasztót a kereszténység elterjedése jelenti. A Krisztus előtti évszázadokban a Szeptuaginta szövege többé-kevésbé elfogadottságot élvezett a zsidó körökben, legalábbis ezt idézték a zsidó történetírók: Démétriosz, Eupolemosz, Artapanosz, illetve a költő Ezékielosz. (A liturgiai használat – mint korábban szó esett róla – más kérdés; a valószínűsíthető recenziók pedig bizonyosan némi

[48] Tov 1999d, 191.

fenntartásra utalnak a fordítás megbízhatóságával kapcsolatban.) A qumráni közösségnek is birtokában voltak a Szeptuaginta bizonyos könyvei, legalábbis ahhoz közelálló szövegek. Ami Philónt illeti, alapvetően ő is a Szeptuaginta szövegét használta. Flavius Josephus esetében nehezebb választ adni a kérdésre, hogy milyen mértékben használta a LXX-t, hiszen az ő esetében „újraírt Bibliáról" beszélhetünk; a szöveg beható vizsgálata alapján úgy tűnik, a héber mellett a görög fordítást is felhasználta, gyakran átstilizált formában.[49]

A kereszténység elterjedését követően a Szeptuaginta a két vallási irányzat közötti konfliktusok metszéspontjába került. Valószínűleg ez a háttere a megállapításnak a 8. századi *Maszekhet Szofrim*ban: „Történt, hogy öt vén írta le Ptolemaiosz királynak a Tórát görögül, és az a nap olyan súlyos volt Izrael számára, mint ama nap, amikor az [arany]borjú elkészült, hiszen a Tórát nem lehetett kellő gondossággal lefordítani" (1:7). A 4. századi amórára hivatkozó Tanhuma-szakasz kifejezetten az Egyházban megjelenő szupercesszionista (behelyettesítő v. helyettesítési) teológiára reflektál: „Rabbi Jehuda bar Sallum ezt mondta: „Mózes szerette volna, ha a Misna le lenne írva, mindazonáltal az Örökkévaló – Áldott legyen – előre látta, hogy a világ népei le fogják fordítani a Tórát, görögül fogják olvasni és azt fogják mondani: Mi vagyunk Izrael!" Nem bizonyítható, de Aquila fordítása minden valószínűség szerint a kereszténység elterjedése és Szeptuaginta-használata miatt készült el. Mindenesetre vannak jelei annak, hogy használatban volt a zsidóságon belül: a rabbinikus irodalomban olykor felbukkan a תרגם עקילס, vagyis „Aquila [így] fordítja" megjegyzés. Iustinianus 146. rendelete pedig előírta a zsidók részére, hogy görög vagy latin nyelvű Bibliát használjanak. Görög nyelvű Bibliaként a Szeptuagintát nevezte meg, de másodsorban Aquila fordítását is megengedte.

A kereszténység viszonyulása a Szeptuagintához nem egyszerű kérdés. Ami az Újszövetséget illeti, az ószövetségi idézetek mintegy 77 %-a egyezik a maszorétikus szöveggel. A Szeptuagintát idéző szakaszokból 201 esetben nincsen eltérés a LXX és a MT között; előfordul, hogy az újszövetségi szerző a MT-t követi a

[49] RAJAK 2021, 421-423.

Szeptuaginta ellenében. Összesen 35 esetben figyelhető meg, hogy az Újszövetség a LXX-t követi a MT ellenében. Az egyes szerzőknél különbségek figyelhetők meg az arányokat illetően; a legjellemzőbben a *Zsidókhoz írt levél* szerzője használta a Szeptuagintát. Mindez a LXX szövegtörténetének sokszínűségét (sőt, akár egyéb akkor létező fordítások létét) is bizonyíthatja ebben az időszakban, ám az is lehetséges, hogy az újszövetségi szerzők szöveghasználata jóval rugalmasabb volt az általunk feltételezettnél.

A dolgozatban arra a kérdésre is kitérek, hogy tartható-e az a közkeletű feltételezés, miszerint az Újszövetség teológiája a Szeptuagintából nőtt ki. Az Újszövetség kétségkívül átvesz fogalmakat az utóbbiból (διαθήκη ('szövetség') a klasszikus görög σύμβασις helyett; ἐκκλησία az Isten népének közösségére vonatkozóan; a tetragrammaton fordításául szolgáló κύριος stb.). Különösen a páli teológiára vonatkozóan gyakran feltételezik azt, hogy a LXX-ból nőtt ki (vö. a fentebb idézett *Tanhuma*-szakaszt). Az újabb kutatások azonban jóval árnyaltabban látják a képet az Ószövetség és a páli iratok viszonylatában.[50] Ha ehhez hozzászámítjuk azokat a tendenciákat – vagy éppenséggel *hiányzó* tendenciákat – amelyek a Szeptuagintában a messianisztikus vonatkozású, illetve az Istennel való személyes kapcsolatot érintő *locusok* esetén figyelhető meg, a feltételezés erősen megkérdőjelezhetőnek tűnik; mindenesetre további komoly vizsgálatot igényel.

Végezetül az egyházatyák kapcsán – a teljesség igénye nélkül – összefoglalóan annyi megállapítható, hogy találkozhatunk olyan állásponttal, amelyik a Szeptuagintát piedesztálra emeli a héber Biblia ellenében (markánsan Augustinusnál jelenik meg ez a szemlélet), és ezzel szembemegy a Jeromos által képviselt állásponttal, aki a héber szöveget részesítette előnyben. De már korábban, Jusztinosznál megjelenik az a vád, hogy a Szeptuaginta őrzött meg eredeti olvasatokat, amelyeket a zsidók szándékosan meghamisítottak (*Dial*. 84:3). A Szeptuaginta utóéletének vizsgálata tehát a zsidó-keresztény együttélés kutatástörténeti keretébe ágyazódik be.

[50] A páli teológia és az Ószövetség kapcsolatáról magyarul lásd RUFF 2009, 241–461.

Szakirodalom

AITKEN 2020: Aitken, James K.: The Ptolemaic Setting for the Translation of the Greek Pentateuch. *Hebrew Bible and Ancient Israel* 9 (4), 398–414.

COPPENS 1968: Coppens, Joseph: Le messianisme royal. Paris: Cerf.

CSALOG 2019: A Példabeszédek Septuaginta-fordításának (*Paroimiai*) 1-9. fejezete. *Studia Biblica – Bibliai tanulmányok* 1/1 (2019) 121–141.

DE CROM 2021: De Crom, Dries: The Letter of Aristeas. In: Alison G. Salvesen, Timothy M. Law (Eds.): *The Oxford Handbook of the Septuagint*.: Oxford: Oxford University Press, 121–134.

HADAS 2007: Hadas 2007: Hadas, Moses: *Aristeas to Philocrates*. *Letter of Aristeas.* Eugene (Oreg.): Wipf & Stock. (ered. kiad.: 1951)

HIEBERT 2012: Hiebert, Robert J.: Textual and Translation Issues in Greek Genesis. Septuagint Origins and Significance. In: Evans, Craig A. *et alii* (eds.): The Book of Genesis. Composition, Reception and Interpretation. Vetus Testamentum Supplements 152. Leiden: Brill, 405–426.

HONIGMAN 2003: Honigman, Sylvie: *The Septuagint and Homeric Scholarship in Alexandria: A Study in the Narrative of the Letter of Aristeas*. London–New York: Routledge.

JOOSTEN 2008: Joosten, Jan: Reflections of the 'Interlinear Paradigm' in the Septuagintal Studies. In: A. Vojtila – J. Jokiranta (szerk.): *Scrpiture in Tradition: Essays on Septuagint, Hebrew Bible, and Dead Sea Scrolls in Honour of Raija Sollamo.* Leiden: Brill, 163–78.

JOOSTEN 2012: Joosten, Jan: To see God. Conflicting Exegetical Tendencies in the Septuagint. In: *Collected Studies on the Septuagint.* Tübingen: Mohr Siebeck, 157–170.

KAHLE 1959: Kahle, Paul: The Cairo Geniza. Oxford: Blackwell (2. kiad.)

KIM 2019: Kim, Hayeon: *Multiple Authorship of the Septuagint Pentateuch*. Leiden: Brill.

KOOIJ 1998: Kooij 1998: Kooij, Arie van der: Perspectives on the Study of the Septuagint. Who are the Translators? In: García Martinez, Fiorentino – Noort, Ed (szerk.): *Perspectives in the Study of the Old Testament and Early Judaism*. VTS 73. Leiden: Brill, 214–229.

KOOIJ 2007: Kooij, Arie van der: The Septuagint of the Pentateuch and Ptolemaic Rule, in G.N. KNOPPERS and B.M. LEVINSON (eds.), *The Pentateuch as*

Torah. New Models for Understanding Its Promulgation and Acceptance. Winona Lake (Indiana): Eisenbrauns, 2007, 289–300.

KREUZER 2021: Kreuzer, Siegfried: Kaige and 'Theodotion'. In: Alison G. Salvesen, Timothy M. Law (eds.): *The Oxford Handbook of the Septuagint*. Oxford: Oxford University Press, 449–458.

MARCOS 2009: Marcos, Fernández Natalio: The Greek Pentateuch and the Scholarly Milieu of Alexandria. *Semitica at Classica* 2, 81–89.

MODRZEJEWSKI 1986: Mélèze-Modrzejewski, Józef: Livres sacrés et justice lagide. *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Juridica* 21. Łodz: Uniwersytet Łodzki, 11–44.

MODRZEJEWSKI 1997a: Modrzejewski, Joseph: *The Jews of Egypt from Rameses II to Emperor Hadrian*. Transl. Robert Cornman. Princeton: Princeton University Press.

MODRZEJEWSKI 1997b: Modrzejewski, Joseph: The Septuagint as Nomos: How the Torah became a „Civic Law" for the Jews of Egypt. In: J. Cairns – O. Robinson (szerk.): *Critical Studies in Ancient Law and Legal History. Essays in Honour of Alain Watson.* 183–199.

MURAOKA 2023: Muraoka, Takamitsu: Limitations of Greek in Representing Hebrew. In: Bons, Eberhard – Joosten, Jan (eds.): *Die Sprache der Septuaginta – The Language of the Septuagint*. München: Gütersroher Verlagshaus, 129–138.

MÜLLER 2021: Müller, Mogens: Theology in the Septuagint? In: Alison G. Salvesen, Timothy M. Law (szerk.): *The Oxford Handbook of the Septuagint*. Oxford: Oxford University Press, 105–120.

PFEIFFER 2023: Ägyptische Elemente im Griechischen der LXX. In: Bons, Eberhard – Joosten, Jan (eds.): *Die Sprache der Septuaginta – The Language of the Septuagint*. München: Gütersroher Verlagshaus, 231–108.

PIETERSMA 2002: Pietersma, Albert: A New Paradigm for Addressing Old Questions: The Relevance of the Interlinear Model for the Study of the Septuagint. In: Cook, Johann (ed.): *Bible and Computer. The Stellenbosch AIBI-6 Conference. Proceedings of the Association Internationale Bible et Informatique 'From Alpha to Byte'. University of Stellenbosch, 17–21 July, 2000*. Leiden: Brill, 337–364.

PORTER 2023: Porter, Stanley E.: History of Scholarship on the Language of the Septuagint. In: Bons, Eberhard – Joosten, Jan (eds.): *Die Sprache der*

Septuaginta – The Language of the Septuagint. München: Gütersroher Verlagshaus, 15–38.

RAJAK 2008: Rajak, Tessa: Translating the Septuagint for Ptolemy's library: myth and history. *Die Septuaginta-Texte, Kontexte, Lebenswelten*. 176–193.

RAJAK 2009: Rajak, Tessa: *Translation and Survival: The Greek Bible of the Ancient Jewish Diaspora.* Oxford: Oxford University Press.

RAJAK 2021: Rajak, Tessa: Josephus and the Septuagint. In: Alison G. Salvesen, Timothy M. Law (eds.): *The Oxford Handbook of the Septuagint*. Oxford: Oxford University Press, 421–434.

RÖSEL 1998: Rösel, Martin: The Text-Critical Value of Septuagint-Genesis. *BIOSCS* 31, 62–70.

RUFF 2009: Ruff Tibor: *Az Újszövetség és a Tóra.* Budapest: Jószöveg.

SCHENKER 2007: Schenker, Adrian: Wurde die Tora wegen ihrer einzigartigen Weisheit auf Griechisch übersetzt? Die Bedeutung der Tora für die Nationen in Dt 4:6−8 als Ursache der Septuaginta. *FZPhTh* 54, 327−347.

SCHWARTZ 2001: Schwartz, Seth: *Imperialism and Jewish Society: 200 B.C.E.− 600 C.E*. Princeton: Princeton University Press.

SZÁNTÓ 2024: Szántó Zsuzsanna: *The Jews in Ptolemaic Egypt. The History of a Diaspora Community in Light of the Papyri*. Berlin: De Gruyter.

THACKERAY 1921: Thackeray, Henry St. J.: Septuagint and Jewish Worship. A Study in Origins. Eugene (OR): Wipf and Stock Publishers.

TOV 1999a: Tov, Emanuel: Did the Septuagint Translators Always Understand their Hebrew Text? In: *The Greek and Hebrew Bible*, 203–18.

TOV 1999b: Tov, Emanuel: Interchanges of Consonants between the Masoretic Text and the *Vorlage* of the Septuagint. In: *The Greek and the Hebrew Bible*. Suppl. to Vetus Testamentum Series, Leiden: Brill, 301–311.

TOV 2008: Tov 2008: Biliteral Exegesis of Hebrew Roots in the Septuagint? In: *Hebrew Bible, Greek Bible, and Qumran*, 378–97.

TOV 2014: Emanuel Tov: The Septuagint Translation of Genesis as the First Scripture Translation. In: Kristin de Troyer *et al* (szerk.): *In the Footsteps of Sherlock Holmes: Studies in the Biblical Text in Honour of Anneli Aejmelaeus*. BETL 72; Leuven: Peeters, 47–64.

TOV 2016b: Tov, Emanuel: The Harmonizing Character of the Septuagint of Genesis 1 – 11. In: *Textual Criticism of the Hebrew Bible, Qumran, Septuagint. Collected Essays, Vol. 3.* Brill: Leiden 470–489.

ULRICH 2021: Ulrich, Eugene: The Scrolls from the Judean Desert and the Septuagint. In: Alison G. Salvesen, Timothy M. Law (eds.): *The Oxford Handbook of the Septuagint*. Oxford: Oxford University Press, 435–448.

VOITILA 2023: Voitila 2023: Voitila, Anssi: Septuagint Syntax and Hellenistic Greek. In: Bons, Eberhard – Joosten, Jan (eds.): *Die Sprache der Septuaginta – The Language of the Septuagint*. München: Gütersroher Verlagshaus, 109–118.

WEVERS 1993: Wevers 1993: Wevers, John G: Notes on the Greek Text of Genesis. Atlanta (GA): Scholars Press.

WRIGHT 2011: Wright, Benjamin G.: The letter of Aristeas and the question of Septuagint origins redux. *Journal of Ancient Judaism*, 2 (3), 304–326.

WRIGHT 2015: Wright 2015: Wright, Benjamin G.: *The Letter of Aristeas*. De Gruyter, 2015.